

REIGO ROSENTHAL

KORD JA KOHUS

EESTI SÕJAVÄEJUHTKOND
VABADUSSÕJA-AEGSES
SISEPOLIITIKAS

Toimetaja: Lauri Suurmaa

Keeletoimetaja: Elle Hein

Kujundaja: Jan Garshnek

Küljendaja: Erje Hakman

Fotod ja illustratsioonid: Rahvusarhiiv, Digiteeritud Eesti Ajalehed

© Autor ja kirjastus Argo, 2019

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-85-3

Trükitud trükikojas Print Best

Sisukord

Saateks.....	7
1. Taust: parteid, meeleolud, riigi poliitiline struktuur	12
2. Eesti kõrgemate sõjaväelaste poliitilised vaated	19
3. Ülemjuhataja võimupiirid ja vahekord Ajutise Valitsusega....	27
4. Eesti Vabariigi juhtkonna sammud riigi sisekorra kindlustamiseks sõja alguses	34
5. Veebruarikriis	48
5.1. Kriisini viinud vastuolud: komissarid, komandandid ja karistuspoliitika	50
5.2. Maanõukogu veebruarikuine istungjärg ja kriisi lahenemine	81
5.3. Muudatused karistuspoliitikas ja sõjaväelaste võimupiirides pärast veebruarikriisi	96
6. Ülemjuhatus, Asutav Kogu ja Vabariigi valitsused	113
7. Kommunistid, streigid ja ametiühingud	139
8. Sõjatsensuur	168
9. Epiloog: ülemjuhataja institutsiooni likvideerimine	180
Kokkuvõtteks	186
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	195
Isikunimede register	203

5.

Veebruarikriis

Ajutise Valitsuse ja sõjaväevõimu sammud eesmärgiga kindlustada siseriiklik kord ning tagada keskvõimu korralduste täitmist, samuti karistuspoliitika enamlaste kasuks tegutsemises süüdistatud isikute suhtes tekitasid rahulolematust arvestatavas hulgas poliitikutes ja avaliku elu tegelastes. Kriitikud leidsid, et valitsus ja sõjaväelased on sageli laskunud liialdustesse või ületanud oma võimupiire. Vastuolud kulmineerusid nn veebruarikriisiga, kui probleemid viidi arutamiseks Maanõukogusse.

Aktiivsemad ja radikaalsemad valitsuse ja sõjaväevõimu kriitikud olid Maanõukogus esindatud kahe kõige vasakpoolsema partei – esseeride ja sotsiaaldemokraatide – esindajad. 1919. aasta jaanuarikuus ilmus ESDTP ajalehes Sotsiaaldemokraat hulgaliselt valitsust teravalt kritiseerivaid artikleid, samas kui Tööerakonna Waba Maa jäi selles osas võrdlemisi tagasihoidlikuks¹ ning Rahvaerakonna-meelsed Postimees ja Tallinna Teataja, nagu ka Maaliidu Maaliit ja vormiliselt sõltumatu, ent tegelikult Rahvaerakonnale lähedal seisev Päewaleht jaanuaris märkimisväärselt

¹ Vt nt Anderkopp, A. Valitsuse-ametnikud ja rahwa usaldus. // Waba Maa. 15.01.1919, lk 2.

ESDTP häälekandja päis. Digiteeritud Eesti Ajalehed

kriitikat ei sisaldanud (esseeide häälekandja Wõitlus ajavahemikul 1918. aasta 18. detsember kuni 1919. aasta 26. mai arvatavasti organisatsiooniliste või majanduslike raskuste tõttu ei ilmunudki). Siiski ei saa veebruarikriisi seostada ainult vasakpoolsetega, sest rahulolematuid leidis ka näiteks rahvaerakondlaste hulgas eesotsas Maanõukogu esimehe Ado Birkiga.

Peab ka silmas pidama, et sõjavägede ülemjuhataja oli ametisse nimetanud mitte Maanõukogu, vaid Ajutine Valitsus, küsimata sealjuures maanõunike enamikult, kas nad pooldavad ülemjuhataja ametissemääramist. Tõsi küll, Maanõukogu ise oli küll seadusandliku ja täidesaatva võimu täielikult valitsuse kätte usaldanud, kuid arvatavasti tundis osa Maanõukogu liikmetest ärevust, olles ilma jäänud võimalusest valitsuse tegevust kontrollida.²

Jaan Soots leidis mälestustes, et sõjaväevõimu kehtestatud korda salliti vaid niikaua, kuni vaenlane Tallinna ähvardas. Eesti vägede edu järel hakkas aga kostma rahulolematuse avaldusi.³ Võib siiski nõustuda Ago Pajuriga, et pigem oli tegemist juhusliku ajalise kokkulangevusega – Eesti vägede edu algas ajal, mil valitsuse ja sõjaväevõimu poliitika tagalas hakkas kindlamat ilmet võtma, mis omakorda põhjustas vastureaktsiooni. Ehkki teisest küljest võib

² Pajur, A. Eesti riigikaitsepoliitika, lk 48.

³ Soots, J. Ülemjuhataja kriisid, lk 120.

tõesti oletada, et kui jaanuaris jätkunuks Eesti vägede ebaedu, siis poleks konflikt niivõrd teravalt esile kerkinud.⁴

5.1. Kriisini viinud vastuolud: komissarid, komandandid ja karistuspoliitika

Esimesed vabariigi poliitilise juhtkonna tasemel vastukaja leidnud rahulolematusväljendused sõjaväevõimu tegevusega leidsid aset juba 1919. aasta jaanuari alguses. Nimelt pöördusid 4. jaanuaril kirjaga Maanõukogu esimehe ja Siseministeeriumi poole Viljandi maakonna valitsuse liikmed eesotsas esimehega, kaevates Viljandi linna komandandi staabikapten Karl Riigovi tegevuse üle. Kirjas osutati, et Riigov avaldas 2. jaanuaril teadaande, mille kohaselt oli arreteritud hulk riigivastaseid tegelasi, kes ähvardati ilma kohtuta maha lasta juhul, kui Viljandis pidanuks tekkima korratused. Maakonna valitsus leidis, et selline ähvardus on „toores ja metsik, ei vasta meie demokraatlikule riigikorrale ja alandab meid kultuura rahvaste silmis [...]“. Allakirjutanud soovisid, et selliseid teadaandeid rohkem ei avaldataks ja et „sõjaväe võimud kohustet saaksid üleüldisesse rahvaelusse puutuvad korraldused tegema oma valitsusasutuste nõusolemisel, kes rahva eest vastutust kannavad“.⁵

Viljandi maakonna valitsuse pöördumist arutati Maanõukogu vanematekogu koosolekul 6. jaanuaril. Kohalviibijate – kaks esseeri, kaks sotsiaaldemokraati, üks tööerakondlane, kolm rahvaerakondlast – hulgas olid ülekaalus vasakpoolsete parteide esindajad. Koosolek leidis, et Riigov on ületanud oma võimupiire ning tema teadaanne avaldab üldsuse meeleolule halba mõju. Viljandi

⁴ Pajur, A. Eesti riigikaitsepoliitika, lk 48.

⁵ Viljandi maakonna valitsus – Maanõukogu esimees, Siseministeerium 04.01.1919: RA ERA 495/10/6. L 9.

maakonna valitsuse ettepanekut, mille kohaselt pidanuks sõjaväevõimud teatud korraldused kooskõlastama oma valitsusasutustega, siiski ei toetatud.⁶ Vastavalt koosoleku otsusele teatas Maanõukogu esimees Ado Birk Laidonerile, et Riigovi teadaanne on lubamatu ning see tuleb ära muuta, sealjuures edaspidi tuli taolistest sammudest hoiduda. Laidoner käskis seepeale 2. diviisi ülemale alampolkovnik Viktor Puskarile, kellele Riigov allus, meelde tuletada, et ilma kohtuta on lubatud maha lasta vaid kohapeal röövimiselt või rüüstamiselt tabatud isikud.⁷

Viljandi maakonna valitsuse kirjale reageeris mõningase hilinemisega ka siseminister Peet, kelle abi teatas 10. jaanuaril Laidonerile, et siseministri arvates tuleks Viljandi komandant korrale kutsuda. Laidoneri vastuse toon oli järsk, selles on märgatav ärritus: „Sellajal kui Viljandi hädaohus oli, siis nõudsid kõik kindlat korda; nüüd kus kohaliste sõjaväevõimude tegevusel Viljandis kindel kord jalale on seatud ja vaenlane tagasi tõrjutud, saadavad maakonnavalitsuse esitajad oma kaebtuse sõjavõimude veikese eksisammu üle mitme adressi peale laiali. Häbi võiks niisugustel isikutel olla. Ühes sellega juhin Herra Siseministri tähelepanemist sellepääle, et mina ise väga hästi tean, mis Viljandi komendandiga teha tuleb: tema jääb oma koha peale.“ Lõpetuseks soovitas Laidoner siseministril endale selgeks teha ülemjuhataja õigused vastavalt seadusele.⁸ Ilmselt pidas Laidoner sellega silmas, et siseministril üksinda ei olnud voli talle korraldusi või soovitusi anda.

Vahepeal aga lisandus sõjaväevõimu tegevuse kohta Viljandi-maalt uus kaebus. 5. jaanuaril pöördus 15 Vastemõisa valla elanikku

⁶ Maanõukogu Vanematekogu koosoleku protokoll 06.01.1919: RA ERA 78/1/49. Lk 195–196.

⁷ Maanõukogu esimees – ülemjuhataja ja viimase resolutsioon 07.01.1919: RA ERA 495/10/39. L 7.

⁸ Siseministri abi – ülemjuhataja 10.01.1919 ja ülemjuhataja resolutsioon 11.01.1919: RA ERA 495/10/3. L 25–25p.

eesotsas vallavanemaga valitsuse poole (10. jaanuaril jõudis kiri ka Maanõukogu kantseleisse), teatades, et Vastemõisa kroonumõisa rentnik ning vabatahtliku Eesti Scouts-väeosa ülem kapten Henry C. Reissar on lasknud oma alluvatel arreteerida seitse „ilmsüüta“ inimest, nende hulgas vallasekretär Jaan Meineri, ja lisaks veel seitse Vastemõisa kroonumõisa inimest (neist vähemalt Meiner siiski vabastati peagi). Allakirjutanud soovisid arreteeritute vabastamist ning Scouts-väeosale keeldu segada end „sisemisesse asjadesse“.⁹ Sõjaministri abi Tõnis Jürine palus Laidonerilt seepeale korraldust, et Reissar „mitte oma mõisa piirkonnas ei valitseks, vaid viibimata väerinnale sõidaks“. Samuti soovis Jürine teavet, miks ja kelle volitusel Reissar inimesi arreteeris. Laidoneri resolutsioon Jürise kirjal kõlas: „Imestan niisuguse küsimuse üle: kus Reissar viibib – see on minu asi ja missugust uurimist ma käsen ette võtta, seda ma tean ka väga hästi isegi“.¹⁰ Näib, et seda resolutsiooni siiski Jürisele edasi ei saadetud. Kui Sõjaministeeriumisse jõudsid seejärel andmed, et Meiner oli vallasekretärina töötanud ka enamlaste võimuperioodil 1917.–1918. aastal, siis avaldas Jürine Maanõukogule arvamust, et Reissari kahtlus Meineri suhtes oli põhjendatud.¹¹ Pole teada, et Laidonerilt oleks selle vahejuhtumi tõttu Reissari suhtes mingeid samme järgnenud.

11. jaanuaril saabusid Viljandist teated, et 2. diviisi ülem alampolkovnik Puskar on mitmes Viljandimaa kihelkonnas välja kuulutanud mobilisatsiooni meestele vanuses 36–45 aastat, samas kui valitsus oli eelnevalt otsustanud vaid 21–35-aastaste meeste väkkevõtu. Puskar oli seda teinud omal algatusel ilma Laidoneri

⁹ Vastemõisa vallavanem – Ajutine Valitsus 05.01.1919: RA ERA 78/1/143. L 131–132.

¹⁰ Sõjaministri abi – ülemjuhataja ja viimase resolutsioon 08.01.1919: RA ERA 495/10/12. L 20.

¹¹ Sõjaministri abi – Maanõukogu 22.01.1919: RA ERA 78/1/143. L 121. Vt ka J. Meiner – Viljandi maakonna valitsus 07.01.1919: RA ERA 78/1/143. L 133–133p.

teadmata.¹² Konstantin Päts meenutas hiljem: „Kui ülemjuhatajaga rääkisin, oli meil mõlemal külm higi otsa ees, nii raske oli seda maksvate seadustega kokku viia.“ Pärast seda, kui Puskar põhjendas mobilisatsiooni vajalikkust, otsustasid Päts ja Laidoner tema initsiatiivile siiski läbi sõrmede vaadata.¹³ Seejärel, jaanuari teisel poolel, kuulutas Puskar Tartu maakonna kaheksas kihelkonnas välja 18–45-aastaste meeste mobilisatsiooni.¹⁴ Pole teada, kas ta oli selle sammu eelnevalt ülemjuhatuslega kooskõlastanud. Olgu lisatud, et veebruari lõpus kuulutas Puskar ka Pärnumaa mitmes kihelkonnas välja mobilisatsiooni aastakäikudele, mis valitsuse otsuse kohaselt mobilisatsiooni alla ei kuulunud. Ehkki Päts avaldas Laidonerile rahulolematust, kiitis viimane Puskari sammu tagantjärele heaks ning seda ei tühistatud.¹⁵ Olgu lisatud, et võrreldes teiste üleskerkinud probleemidega, ei tekitanud sõjaväelaste teostatud omavalitselised mobilisatsioonid valitsusele opositsiooniliste poliitikute hulgas ilmselt siiski kuigi teravat reaktsiooni.

Jaanuari jooksul lisandus valitsuse ja sõjaväevõimu tegevuse kohta üha uusi protestiavaldusi. 8. jaanuaril jõudis Maanõukogu kantseleisse Tallinna linnavolikogu esseeride fraktsiooni nimel pöördumine, millele oli alla kirjutanud linnavolikogu esseerist abiesimees Aleksander Janson. Selles teatati, et 21. detsembril oli Tallinna komandandi käsul vangistatud linnavalitsuse esseerist liige ja Tallinna toitusvalitsuse juhataja Martin Bleimann, kellele

¹² Viljandi maakonna Rahvaväe registreerimise büroo ülem – Peastaabi mobilisatsioonijaoskond ja ülemjuhataja resolutsioon 11.01.1919: RA ERA 495/4/552. L 152.

¹³ Laaman, E. Konstantin Päts. Poliitika- ja riigimees. Stockholm, 1949, lk 149. Vt ka: Eesti Vabariigi sisepoliitika, lk 364.

¹⁴ Kohalikud teated. // Postimees. 18.01.1919, lk 3; Kohalikud teated. // Postimees. 23.01.1919, lk 3.

¹⁵ Pärnu maakonna mobilisatsioonikomisjoni esimees – sõjaminister 27.02.1919 ja sõjaministri resolutsioon 28.02.1919; Ülemjuhataja staabi ülem – sõjaminister 03.03.1919: RA ERA 2315/1/26. L 265, 267–267p.

esitati alles ligi kümme päeva hiljem süüdistus Ajutise Valitsuse vastases kihutustöös 15. detsembril Estonia teatris toimunud kõnekoosolekul. Janson avaldas arvamust, et Bleimanni süüdistatakse alusetult ning arreteerimine leidis aset pelgalt tema poliitiliste vaadete tõttu ja oli seega ebademokraatlik samm („Kas niisugune ongi see demokratlus, mida praegu valitsevad erakonnad igal võimalikult korral toonitavad?“). Ta väljendas lootust, et Maanõukogu astub samme Bleimanni vabastamiseks.¹⁶

10. jaanuaril registreeriti Maanõukogu kantseleis Viljandi maakonna valitsuse pöördumine, milles teatati, et Ajutise Valitsuse komissariks Viljandi maakonda on määratud endine kohtupristav Adolf Anderson, keda „tuntakse Viljandis kui kitsa silmaringi ja võimetega isikut [...], kellel puudub laiem vaimline ulatus suuremateks ülesanneteks“. Pealegi oli Anderson kohtuametnikuna töötanud ka Saksa okupatsiooni ajal. Maavalitsus ähvardas, et kui Andersoni „otsekohe ära ei kutsuta, siis oleme sunnitud teesid otsima oma kohuste mahapanemiseks“.¹⁷ Võib-olla soovis 2. diviisi staabiülem kapten Konrad Rotschild Viljandis komissari ümber tekkinud pingeid maandada, kui ta saatis 13. jaanuaril pealinna telegrammi, milles teatas, et Anderson „ei suuda oma kohus[e]id täita“, ning pani ette tema asemel komissariks nimetada Viljandi maakonna miilitsa ülem Jakob Vares. Laidoner toetas seda ettepanekut siseministri ees,¹⁸ ent viimane Andersoni välja ei vahe-
tanud.

13. jaanuaril toimunud Maanõukogu vanematekogu koosolekul tuli lähemalt arutusele Bleimanni arreteerimine. Otsustati ühehäälselt, et Maanõukogu ootab ära juurdluse tulemused, kuid soovitav

¹⁶ A. Janson – Maanõukogu esimees 07.01.1919: RA ERA 78/1/143. L 142–143.

¹⁷ Viljandi maakonna valitsus – Maanõukogu esimees 05.01.1919: RA ERA 78/1/124. L 9.

¹⁸ 2. diviisi staabiülem – Operatiivstaap ja ülemjuhataja resolutsioon 13.01.1919: RA ERA 14/1/133. L 33.

oli juurdluse võimalikult kiire lõpetamine.¹⁹ Võttes arvesse ka teisi proteste, teatas sotsiaaldemokraat Karl Ast, et valitsuse „vastu on kasvanud opositsioon, sest kord muutub niisuguseks, mis ei ärata usaldust. Sõjaväe võimud ja üksused talitavad oma äranägemise järele, muutuvad sedavõrd autonoomseks, et valitsus ei suuda oma mõju maksuma panna. Selle kõrval kasvab vastuolu valitsuse ja omavalitsuse asutuste vahel. Valitsus praeguses kokkuseades on jõuetu parandust tooma. On tarvis Maapäeva kokku kutsuda, kes üksi suudaks lahendust tuua“. Asti olukorrahinnanguga nõustus Maanõukogu esimees Ado Birk, ent ta arvas, et esialgu peaks proovima hakkama saada ilma Maanõukogu kokkutulekuta. Seejärel võeti vastu tööerakondlase Julius Seljamaa ettepanek korraldada probleemide lahendamiseks ühine koosolek Ajutise Valitsuse liikmetega.²⁰

Maanõukogu vanematekogu ja valitsuse ühine koosolek leidiski 15. jaanuaril aset, kuid enne seda jõudis puhkeda sisepoliitiline skandaal Laidoneri enda vahetul osavõtul. Nimelt sai ta 13. jaanuaril kirja Tartu maakonna valitsuse sotsiaaldemokraadist esimehe

¹⁹ Juurdlus tegelikult venis ja seda lõpule ei viidudki. Vahepeal, 1919. aasta 17. veebruaril, vabastati Bleimann vahi alt (tema eest lubas vastutada Tallinna linnapea Aleksander Hellat), ent juba septembris arreteeriti ta uuesti. Seekord kahtlustati Bleimanni kavas kaaperdada hävitaja Lennuk ning viia see Kroonlinna (selles kommunistide kavandatud plaanis oli ta tõesti osaline). 1920. aasta juunis pääses ta kuni kohtuni vabadusse, seejärel valiti Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei (esseeride partei järglane) nimekirjas Riigikogusse. 1921. aasta veebruaris mõisteti Bleimann Lennuki kaaperdamise kavas süüdi, ent Riigikohus määras süüasja uuesti läbivaatamisele. 1921. aasta juuni alguses sõitis Bleimann Moskvasse Kominterni kongressile ning enam Eestisse ei naasnudki, sest Kaitsepolitsei sai vahepeal tema vastu süüdistusmaterjali spionaažis Nõukogude Venemaa heaks, millega Bleimann oli vähemalt 1920.–1921. aastal tegelenud. (Tallinna tähtsamate asjade kohtu-uuri – Eeluurimisvangla ülem 17.02.1919: RA ERA 56/2/343. L 9; M. Bleimanni arreteerimise täht 05.09.1919; M. Bleimanni arestist vabastamise täht 22.06.1920: RA ERA 56/2/342. L 1, 46; Kohtupalati prokuröri arvamus, mai 1923: RA ERA 1911/1/31. L 35; Rosenthal, R., Tamming, M. Sõda pärast, lk 350–356.)

²⁰ Maanõukogu vanematekogu koosoleku protokoll 13.01.1919: RA ERA 78/1/49. Lk 199–203.

Johan (Juhan) Jansi käest, milles viimane avaldas rahulolematust seoses kavaga saata rindele Tallinna 1. kaitsepataljon. Pataljoni ridadesse oli nimelt mobiliseeritud hulgaliselt haritlasi ning Jans avaldas kartust, et vaenlane hävitab väeosa. Jansi arvates puudus üleüldse terav tarvidus pataljoni rindele läkitamiseks ning ta vihjas, et haritlaste asemel tuleks keskenduda hoopis tagalasse varjule pugenud isikute rindele saatmisele.

Laidoner reageeris sellele päevakäsuga, milles tsiteeris Jansi kirja ning lisas muu seas: „Herra Jans mõtleb, et Eesti haritlaste kojujäämisega Eesti riik saab päästetud; mina aga mõtlen, et just need, kes praegusel silmapilgul väerinnal vaenlase vastu sõdivad – Eesti riiki loovad.“ Laidoner osutas ühtlasi, et vaenlane pole seni veel ühtegi Eesti väeosa ära hävitanud. – „[...] praegusel tõsisel silmapilgul iga maakonna valitsuse esitaja peaks kõike oma jõudu ja mõju kokku võtma, et sõjavägede ülemjuhatus[le] ligi aidata võimalikult ruttu vaenlast maalt välja ajada. Tartu maakonna valitsuse esimehe h-ra J. Jans'i kirjast näen aga mina, et tema mitte üksnes ligi ei aita seda teha, vaid oma moraalilist jõudu pruugib, et seda takistada. Loen, et h-ra J. Jans kõrge ja vastutava maakonna valitsuse esimehe koha peal sugugi kohane ei ole ja sellepärast tagandan teda sellest ametist.“²¹ Pataljon lahkus 14. jaanuaril rindele.

Laidoner oli Jansi tagandamisega astunud sammu, mis töötas teravat reaktsiooni sotsiaaldemokraatide leerist. Nimelt oli Jans üks ESDTP juhtpoliitikuid ning partei häälekandja Sotsiaaldemokraat peatoimetaja. Ent mõistmaks Laidoneri reaktsiooni Jansi kirjale, peab arvesse võtma ka mitmeid episoode Jansi varasemast tegevusest sõja alguses, mida iseloomustab üldiselt valitsuse ja kaudselt ka sõjaväevõimu aktiivne, kuid pahatihti liialdatud või alusetu kritiseerimine.

²¹ Ülemjuhataja päevakäsk 13.01.1919: RA ERA 495/6/8. L 33–33p. Vt ka Pajur, A. Eesti riigikaitsepoliitika, lk 49, 51.